

فصلنامه تخصصی کتابخانه بزرگ
حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷ / بهار ۱۴۰۱

بررسی و تحلیل تشکیلات اداری مقبره داران حرم حضرت معصومه علیها السلام در دوره قاجاریه و پهلوی اول و دوم احمد جمراسی^۱

چکیده

آستان مقدس حضرت معصومه علیها السلام به خاطر وجود روایات بسیار جایگاه ویژه‌ای در حیات اجتماعی قم دارد، به گونه‌ای که در طول تاریخ در کنار حرم مطهر، آرامگاه‌های خانوادگی، عالمان، شاهان صفویه، قاجاریه و سیاستمداران دوره پهلوی ساخته شده است، این تشکیلات آرامگاهی به لحاظ اداری - مالی جدا از تشکیلات اداری آستان بود؛ و بیشتر بدست متولیان، مقبره‌داران و گردانندگان آرامگاه‌ها اداره می‌شد.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد در آرامگاه‌های خانوادگی پیرامون مرقد حضرت معصومه علیها السلام عالمان، شاهان صفویه، قاجاریه، سیاستمداران دوره پهلوی مدفون هستند؛ و با توجه به ثروت و شوکت متولیان، این آرامگاه‌ها به لحاظ اداری - مالی جدا از تشکیلات آستان بودند، همچنین بررسی اسناد نشان می‌دهد در برگزیدن مقبره‌دارها، وابستگی خانوادگی، سفارش فرمانروایان شهر یا تولیت آستان مقدس نقش اساسی داشت.

کلیدواژه‌ها

آستان مقدس، آرامگاه‌های خانوادگی، تولیت، مقبره‌دار، قم

۱. دکتری تاریخ و کارشناس مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی. ahmad.jamrasi@gamil.com

مقدمه

ساخت آرامگاه برای بزرگداشت بزرگان دینی و ملی در ایران پیشینه هزاران ساله دارد، از این رو مقبره داری یکی از پیشه‌های باستانی ایرانیان است که نمونه‌های آن در طول تاریخ ایران چون آرامگاه شاهان هخامنشی و اشکانی دیده می‌شود. چنانکه این آیین بعد از اسلام، در پرتو باورهای دینی تازه، در بسیاری از شهرها و روستاهای ایران توسعه پیدا کرد. در این میان شهر قم جزو شهرهای است که مقبره سازی در آن پیشینه چند صد ساله دارد، در این زمینه می‌توان به اولین بنای مرقد حضرت معصومه علیها السلام و موسی مبرقع در قرن دوم اشاره کرد.^۱

افزون بر آنها می‌توان به خاندان‌های چون حاج حسینی، فیض، قهرمانی، ذوالشرافتین و معتمد اشاره کرد که در آرامگاه ویژه شاهان، شاهزادگان و سیاستمداران صفویه و قاجاریه چون فتحعلی شاه، قهرمان میرزا، قوام السلطنه، مستوفی الممک سال‌های سال به نام مقبره‌دار مشغول به خدمت بودند.

بررسی اسناد اداری و مالی آستان مقدس و شهر قم در دوره قاجاریه و پهلوی نشان می‌دهد که آرامگاه یا مقبره‌های خانوادگی صحن‌های حرم مطهر با وجود نزدیکی و همسانی با تشکیلات اداری آستان مقدس، نیمه مستقل بود؛ و دفتر اداری آستان به غیر از صدور آیین‌نامه و رهنمود برای هماهنگ ساختن عوامل اجرای آرامگاه‌ها چون مقبره دار، متصدی و فراش با شئون شرعی و عرفی حرم مطهر، دخالت چندانی در فعالیت آنها نداشت، در برابر مقبره داران نیز به خاطر انتخاب و دریافت دستمزد از متولیان یا بازماندگان آرامگاه‌ها، وابستگی مالی یا قانونی به تشکیلات آستان نداشتند.^۲

همچنین اسناد باقی مانده از دوره پهلوی نشان می‌دهد، خودمختاری مقبره داران و پیرو آن تخلف و فعالیت‌های مُغایر با شئون حرم مطهر، به ویژه ستاندن پول از رفت و آمد کنندگان به آرامگاه‌ها، یکی از دشواری‌های بنیادین آستان به شمار می‌آمد، به گونه‌ای که

۱. تاریخ قم، ۱۳۸۴، ص ۳۰۹

۲. مامف (مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی)، ۱۱/۳۰۰۷۷۸.

گاهی تولیت و تشکیلات اداری آستان درگیر منازعات و نامه‌نگاری آنها به دفاتر دولتی می‌شد، از این رو در زمان پهلوی دوم، آستان تلاش کرد با تشکیل پرونده پرسنلی، گرفتن سوءپیشینه، صدور آیین‌نامه و کنترل مقبره‌ها، آنها را وادار به تبعید نماید.^۱

مقاله حاضر درصدد است بر اساس واکاوی اسناد بازخوانی شده در مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی، تشکیلات اداری - مالی مقبره داران در طول حکومت قاجاریه و پهلوی شامل: آرامگاه‌ها، وظایف مقبره دارها، منابع مالی و مشکلات آنها با آستان مقدس را مورد بحث قرار دهد.

اگرچه تا امروز به صورت مستقل در باره تاریخ اجتماعی مقبره داران حرم حضرت معصومه علیها السلام پژوهشی انجام نگرفته است، ولی در چارچوب موضوع این مقاله آثار گوناگونی وجود دارد که می‌توان آنها را به ترتیب زیر دسته‌بندی کرد.

نخست آثاری که به صورت کلی در قالب کتاب، نام بعضی از آرامگاه‌های خانوادگی پیرامون مرقد حضرت معصومه علیها السلام را بازتاب داده‌اند که در اینجا فقط به نام پاره‌ای از آنها اشاره می‌شود. از آن جمله: «تربت پاکان»، «گنجینه آثار قم»، «کتیبه‌های حرم حضرت معصومه علیها السلام»، کتاب «راهنمای قم» و مجله «کوثر» می‌باشند که در آنها به نام دفن شدگان، کتیبه‌ها، سنگ‌های مزار و اشاره شده است.

دسته دیگر اسناد بازخوانی شده در مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی شامل: پرونده دفن شدگان، نام آرامگاه‌ها، نام متولی، متصدی، فراش مقبره‌ها، آیین‌نامه‌ها، مشکلات و اختلاف آنها با همدیگر و خدمتگزاران حرم است که هنوز مورد پژوهش قرار نگرفته‌اند.

بنابراین پژوهش‌هایی از این دست که تلاش دارد، تاریخ اجتماعی قشری کوچک و خاص از جامعه را بر اساس اسناد نویافته بررسی کند، می‌تواند افزون بر تازگی و جذابیت، در فهم ما نسبت به تاریخ محلی و فرهنگ آرامگاهی کمک شایانی نموده؛ و اطلاعات ما را در مورد این دست از مشاغل که در بعضی از شهرهای زیارتی وجود دارد تکمیل نماید.

۱. مامف (مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی)، ۱۱/۳۰۰۸۰۴.

آرامگاه‌های حرم حضرت معصومه علیها السلام

کلمه آرامگاه معادل مقبره، گور، گورستان یا عمارت ساخته شده بر روی قبر است، به طور کلی آرامگاه به بنایی گفته می‌شود که یک یا چند شخصیت مذهبی یا سیاسی در آن دفن شده باشند، از این جهت می‌توان آنها را به مقبره‌ها مذهبی (زیارتی) و غیرمذهبی یا ملی تقسیم کرد.^۱

همان‌طور که اشاره شد، شهر قم به خاطر ویژگی‌های مذهبی و نقل روایات از ائمه اطهار در باره فضیلت این شهر، از اعتبار و اهمیت بسیاری در تاریخ مذهبی و اجتماعی ایران اسلامی برخوردار است، نمونه مشهور روایت از حضرت امام صادق علیه السلام است؛ «اذا عَمَّتِ الْبُلْدَانُ الْفِتْنََ وَ الْبَلَايَا، فَعَلَيْكُمْ بِقَمِّ وَ حَوَالِيهَا وَ نَوَاحِيهَا، فَإِنَّ الْبَلَايَا مَدْفُوعَةٌ عَنْهَا؛ هنگامی که فتنه همه شهرها را فراگرفت، به شهر قم و اطراف آن رو آورید، زیرا گرفتاری از قم دفع شده است»^۲

قم همچنین در شمار شهرهای اسلامی است که شیعیان علاقه‌مند هستند، در کنار زیارت مرقد حضرت معصومه علیها السلام، برای خود در این شهر آرامگاه ابدی فراهم نمایند، از این رو در گورستان‌های عمومی یا آرامگاه‌های خانوادگی آن، افراد بسیاری از شهرهای مختلف مدفون هستند.

در این خصوص کنت دو سرسی (۱۸۳۹م/ ۱۲۵۵ق) نوشته است تقدس این شهر آنقدر زیاد است که مردم شیعه آسیای مرکزی مردگان خود را به آنجا حمل نموده و به خاک می‌سپارند.^۳ همچنین ادوارد پولاک (۱۸۵۹م/ ۱۲۷۶ ق) آورده است: «اجساد مردم ثروتمند و متعین، بلافاصله پس از مرگ، یا پس از نیش قبر به یکی از اماکن متبرکه حمل می‌شود».^۴

البته حمل جنازه در کنار اعتقادات مذهبی، شغل و مناسک گوناگونی برای قمی‌ها فراهم آورده بود که نباید اهمیت اقتصادی آن را نادیده گرفت، هانری رنه آلمانی (۱۹۰۷م/

۱. ویلبر، ۱۳۹۳، ص ۱۶

۲. مجلسی، ۱۴۰۴، ص ۲۱۵.

۳. دو سرسی، ۱۳۶۶، ص ۱۶۸.

۴. پولاک، ۱۳۶۸، ص ۹.

۱۳۲۵/ق.) در این مورد نوشته است هر قبری را حداقل شش تا صد تومان خریداری می کنند؛ و در دکان های سمساری انواع لباس ماتم به فروش می رسد؛ و چهارپاداران برای حمل جنازه پول زیادی می گیرند.^۱ این موضوع آنقدر مهم بود که محمدباقر متولی باشی به هنگام تسطیح قبرستان کهنه، توسط شهرداری برای احداث باغ ملی قم، به بیشتر سیاستمداران قدرتمند از جمله رضاشاه پهلوی با نام اینکه قبرستان محل معاش یک قبیله (خدمتگزاران) است نامه نگاری کرد.^۲

در این میان حرم مطهر و گورستان های پیرامون آن به خاطر نزدیکی به مرقد حضرت معصومه علیها السلام جایگاه ویژه ای داشتند؛ و مردم علاقمند بودند با وجود هزینه بسیار، در آنجا به خاک سپرده شوند.

علاوه بر گورستان های مجاور، در حرم مطهر دفن اموات در سه قسمت یعنی: رواق ها (داخل)، صحن ها (عتیق و اتابکی) و آرامگاه های خانوادگی انجام می گرفت، بیشتر در بیوتات یا رواق ها، بزرگان سیاسی و مذهبی؛ در صحن عتیق خدمتگزاران و بستگان آنها و در صحن اتابکی مردم عادی به صورت موروثی و بعد از سپری شدن ۳۳ سال قمری یا قرن شرعی به خاک سپرده می شدند. به معنای دیگر مردم بر اساس فرهنگ خاکسپاری در ایران، تلاش می کردند اعضای خانواده خود را در کنار هم و در یک محوطه مشخص خاک نمایند، از این رو این قبرها به خاطر دفن جنازه های جدید به جای جنازه های قدیم، چندین سده به یک خاندان تعلق داشت.^۳

قسمت دوم یا آرامگاه های خانوادگی گرداگرد صحن ها نیز به توانمندان سیاسی و مالی اختصاص داشت؛ و در آنها افراد بسیاری مانند شاهان، صدراعظم ها و سیاستمداران صفویه، قاجاریه و پهلوی چون شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان، شاه سلطان حسین، فتحعلی شاه قاجار، محمدشاه قاجار، مهدعلیا، میرزا یوسف و میرزا حسن مستوفی الممالک، علی اصغرخان اتابک، احمد قوام السلطنه و حسن وثوق الدوله به خاک سپرده شده اند.

۱. رنه آلمانی، ۱۳۶۸، ص ۴۷۲.

۲. ماامف، ۱۳۳۰/۹۰۰۱۱.

۳. ماامف، ۱۳۰۱/۳۰۸۸.

همانطور که اشاره شد این آرامگاه‌ها با وجود پیروی از سنت معماری آستان مقدس، معماری ویژه خود را داشتند؛ و به‌عنوان اداره کوچک، تشکیلات عرفی خود را داشتند، به عبارت دیگر ساختار معماری، خاکسپاری و طبقه‌بندی اموات در آنها به نوعی از طبقه‌بندی اجتماعی حاکم بر جامعه پیروی می‌کرد.

بطورکلی این آرامگاه‌ها به لحاظ معماری ساختار زیر داشتند:

محوطه اصلی مقبره: فضای اصلی مقبره یا محوطه‌ای که قبرها در آن قرار دارند. پیرایه و فضای این قسمت به‌خاطر موقعیت سیاسی - اجتماعی و توانای مالی متولیان متفاوت بود، معمولاً آرامگاه شاهان و توانمندان مالی که برای آرامگاه‌های خود موقوفه تعیین کرده بودند، بزرگ‌تر و باشکوه‌تر از محوطه مقبره‌های عادی بود. گچ‌بری‌های منقش، سنگ قبرهای کوچک و بزرگ از جنس مرمر و منقش به انواع گل بوته و فرشته بال‌دار به ترتیب زیرنام نشانه محل قبر در کف آرامگاه و سنگ ازاره از ویژگی مشترک بسیاری از مقبره‌ها درگذشته بود.

فرش‌های دست‌بافت زیبای اهدائی بازماندگان به مقبره از دیگر مشخصه این قسمت از آرامگاه‌ها بود، فرش‌های گران‌قیمتی که گاهی سرقت می‌شد یا به‌خاطر دیرکرد در پرداخت دستمزد توسط مقبره دار فروخته می‌شد؛ و مشکلات حقوقی بین دفتر اداری آستان و تولیت‌های مقبره‌ها فراهم می‌آورد.^۱

ایوان مقبره‌ها: در حرم مطهر به عمارت‌های محرابی شکل ورودی مقبره‌ها ایوان گفته می‌شود، بیشتر این ایوان‌ها بسته به اینکه در کدام قسمت صحن‌ها قرار دارند، یا ایوان مقبره چه کسی هست، پیرایه‌های گوناگونی چون کاشی‌های اسلیمی، صُفّه‌های منقش، ستون و سرستون، مقرنس‌های گچی و غیره دارند. همچنین بنا بر عرف مقبره داران، ایوان به عوامل اجرای مقبره تعلق داشت؛ و در آن مقبره دار و متصدی به خاک سپرده می‌شدند.^۲

شاه‌نشین مقبره‌ها: به طور کلی در معماری ایرانی به اتاقک‌های گنبدی شکل اندرون ساختمان، شاه‌نشین گفته می‌شد.^۳

۱. مامف، ۱۱/۹۸۳۳.

۲. مامف، ۱۱/۳۰۰۸۷۱.

۳. پادشاه، ۱۳۶۲: ۲۵۷۶.

معمولاً ارتفاع شاه‌نشین‌ها نسبت به فضای باز میان اتاق‌ها بلندتر بود؛ و پیرایه‌های ویژه خود چون نقاشی، آینه‌کاری، گچ‌بری، ستون و سرستون را داشت، افزون بر پیرایه‌ها در شاه‌نشین‌ها چندین صندلی گذاشته شده بودند تا بازماندگان به هنگام حضور در آرامگاه، در این قسمت با استفاده از چای، قهوه و قلیان پذیرایی شوند. در حال حاضر از شاه‌نشین‌های قدیمی، فقط شاه‌نشین آرامگاه فتحعلی شاه قاجار و مستوفی الممالک باقی مانده و بقیه در بازسازی‌های سال‌های گذشته تخریب شده‌اند.^۱

صندوق‌خانه: اتاق کوچکی در پشت یا پستوی مقبره که در آن دست‌افزارهای ارزشمند آرامگاه مانند قلیان، قهوه‌خوری، بخورسوز، چراغ و غیره گذاشته می‌شد.^۲

آبدارخانه: همان‌طور که از نام آن پیدا است به مکانی گفته می‌شود که در آن چای یا قهوه آماده می‌گردید، در حرم مطهر فقط مقبره‌ها بزرگ چون مقبره‌ها شاهان و بعضی از رجال سیاسی چون مستوفی‌الممالک یا ابراهیم‌خان معتمدالسلطنه آشتیانی و اتابک اعظم آبدارخانه داشتند؛ و در بقیه برای فرآوری چای از شاه‌نشین یا محوطه استفاده می‌کردند، افزون بر این در پاره‌ای از آرامگاه‌ها چون مقبره‌های اشاره شده، به‌غیر از آبدارخانه، حیاط، انباری وجود داشت.

طاقچه (جاکتابی): طاقچه جزو ملزومات مقبره‌ها بود؛ و در آن قرآن و کتاب‌های دعا گذاشته می‌شد، نقطه جالب‌توجه اینکه بسیاری از قرآن‌های باقی مانده از آرامگاه‌ها چون قرآن مقبره محمدشاه و گلین خانم مادر بهمن میرزای قاجار از ارزشمندترین آثار هنری به شمار می‌رفتند، تا جای که امروزه بسیاری از آنها زیرنام آثار نفیس و ارزشمند در موزه آستان نگهداری می‌شوند.

مقبره داران حرم حضرت معصومه علیها السلام

قسمت دوم آرامگاه‌ها را عوامل انسانی یا مجموعه نیروهایی که در اداره آن نقش داشتند تشکیل می‌داد، این افراد با وجود فعالیت در حرم مطهر و پیروی از دستورالعمل‌های آستان

۱. مامف، ۱۱/۳۰۰۹۵۶.

۲. مامف، ۱۱/۳۰۰۸۳۴.

مقدس، وابستگی زیادی با نظام اداری آستان مقدس نداشتند، تعداد این افراد با توجه شخصیت مردگان، وضعیت مالی بازماندگان، فضای فیزیکی آرامگاه و توجه حاکمیت سیاسی به حفظ آنها به عنوان میراث فرهنگی، متفاوت و به ترتیب زیر بود:

تولیت مقبره: (تُ لِ یَ) به معنای گردانیدن، رسیدگی امری را به عهده کسی گذاشتن یا به عهده گرفتن املاک موقوفه. به طور کلی به شخصی که اداره و تولیت امور املاک وقفی را برعهده دارد متولی می‌گویند، معمولاً ارشد اولاد ذکور به عنوان متولی انتخاب می‌شد و برای اداره مقبره شامل تعمیرات و مخارج جاری، موقوفه‌ای تعیین و ده درصد درآمد آن به عنوان دستمزد به متولی پرداخت می‌گردید.

مقبره دار: فردی که از طرف تولیت به منظور اداره و نگهداری از آرامگاه برگزیده می‌شد، آستان مقدس و بانیان صحن چون میرزا علی اصغرخان اتابک انتخاب می‌شدند، گاهی نیز مقبره دارهایی مثل آقا عبدالله پسر آقامیرزا مقبره دار آرامگاه مهدی خان اعتضاد الدوله حاکم قم در صحن عتیق، از طرف شاه وقت انتخاب می‌شد.

در طول تاریخ، این شیوه یعنی انتخاب مقبره دار از طرف متولی مقبره، برای آستان مقدس مشکلات اداری زیادی به وجود می‌آورد، چنانچه برخی افراد بر اساس ادعا یا نامه از یکی از متولیان مانند معجرکشی، نقر سنگ مقبره محمدشاه با ادعای انتصاب از طرف عضد السلطان قاجار برای آستان مشکلات بسیاری را ایجاد می‌کردند. همچنین بعضی از آنها در غیاب متولی یا عدم پرداخت مخارج، مقبره را در اختیار می‌گرفتند و در آن جنازه دفن می‌کردند، به گونه‌ای که گاهی با این رویداد، تولیت مقبره از یک خاندان به خاندان دیگر منتقل می‌گردید، از این رو گاهی به دلیل این گونه تخلفات بین مقبره دار، متولیان و اداره آستان به‌عنوان مرجع رسیدگی، اختلاف دامنه‌داری شکل می‌گرفت، به عبارت دیگر آنها خود را مستقل از تشکیلات آستان می‌دانستند؛ و تمام تلاش خود را می‌کردند بدون نظارت فعالیت نمایند، در برابر آستان مقدس به‌خاطر شکایات پیاپی عوامل مقبره و منافی که از دفن اموات (عشر التولیه و حق الدفن) داشت، مایل نبود مقبره دارها استقلال داشته باشند. از این رو آستان تلاش می‌کرد با تصویب آیین‌نامه و تعریف مقبره خانوادگی به معنای مکانی که فقط یک خاندان دفن هستند، یا اولین جنازه بزرگ خاندان باشد، کنترل مقبره‌ها را در اختیار بگیرد.

بعضی از مقبره داران از کارمندان آستان به شمار می‌آمدند و در کنار فعالیت‌های اداری از مزایای مقبره داری هم بهره‌مند می‌شدند، گاهی نیز بعضی از مقبره داران، همزمان فراشی مقبره دیگر را برعهده می‌گرفتند و از مزایای دو مقبره استفاده می‌کردند.

از جمله مشکلات دیگر مقبره دارها برای تشکیلات اداری آستان، دفن پنهانی جنازه در آرامگاه‌ها یا دفن اموات در ایوان‌ها یا قبرهای متعلق به دیگران، اجاره دادن مقبره‌ها یا فرش‌های مقبره به زوار، سرقت اموال گرانبهای مقبره‌ها به خصوص فرش‌های دست‌بافت، تصرف مقبره و واگذاری آن به غیر، برخورد بد با مراجعین آرامگاه‌ها، به‌خاطر عدم پرداخت پول زیر نام حق‌الزحمه یا پول چای، درخواست از تولیت آستان برای صدور اجازه برای دفن افراد متمول، یا به نوشته یکی از مقبره داران «مرده روغن‌دار»، نامه‌نگاری بر علیه تولیت به ادارات دولتی به ویژه وزارت دربار، اداره اوقاف تهران و قم، تصرف مقبره و حتی نصب صندوق هدایا و نذورات برای دریافت وجه از زائرین حرم مطهر، عدم پرداخت حق روشنایی، دفن اموات به‌صورت امانی در مقبره‌ها و عدم انتقال به عتبات به‌خاطر پیگیری نشدن وراثت و غیره بود (ماامف، ۳۰۰۷۸۵/۱۱).

متصدی: [مُتَّصِدِي] (ع ص) مشغول گشتن به کار، مباشر عمل و عهده‌دار یا اداره مقبره از طرف متولی. در حرم مطهر متصدیان معمولاً از طرف متولیان که به‌خاطر مسافت راه نمی‌توانستند مقبره را نظارت نمایند انتخاب می‌شد، یا اینکه توسط مقبره داران به‌منظور اداره بهتر برگزیده می‌شدند. حتی گاهی بعضی از آنها مثل حسین‌خان فرزند محمدعلی‌خان متصدی مقبره محمدشاه قاجار از طرف شاهان قاجاریه انتصاب می‌شدند.

فراش مقبره‌ها: گسترنده فرش، خدمتکار یا پیشخدمت، در آستان مقدس کسانی که وظیفه نظافت، شستشو و تطهیر محوطه صحنین، رواق‌ها یا مقبره‌ها را برعهده دارند، فراش گفته می‌شود.

همان‌طور که اشاره گردید انتخاب فراش مقبره‌ها برعهده مقبره دارها بود؛ و آنها معمولاً منسوبان خود را برای فراشی بر می‌گزیدند. به غیر از این، گاهی خود فراش‌ها برای کسب درآمد بیشتر، فراشی چندین مقبره را برعهده می‌گرفتند.

میراث

بررسی و تحلیل تشکیلات اداری مقبره‌داران
حرم حضرت معصومه

میراث

قاری: به معنای کسی که قرآن می‌خواند، البته انتصاب قاری به صورت اختصاصی فقط در بعضی از مقبره‌ها چون مقبره شاهان صفوی، قاجار و رجال قاجاری مانند معتمد الدوله گرجی و مستوفی الممالک مرسوم بود و در بقیه، قاریان به مناسبت‌های مختلف مذهبی یا برای شب اول دفن از جمع حفاظ یا مقبره داران باسواد برگزیده می‌شدند. گاهی نیز چون فرمان شاه طهماسب صفوی برای گماشتن قاری برای مقبره خواهرش در حرم، جدا از قاریان آستان انتخاب می‌شدند.

درآمد مقبره داران آستان مقدس

همان‌طور که اشاره شد، مقبره داران به لحاظ تشکیلاتی مستقل از آستان بودند، به گونه‌ای حتی در اسناد مالی آستان از دوره صفوی تا پایان دوره پهلوی که به صورت برات به خدمتگزاران پرداخت می‌گردید، هیچ اشاره‌ای به مقبره داران نشده است، بنابراین حقوق دریافتی مقبره داران نسبت به خدمتگزاران ثابت کمتری داشت و آنها ناچار بودند مخارج روزمره خود را به اشکال زیر تأمین نمایند.

حق‌الدفن: به مقدار پولی گفته می‌شد که بازماندگان در برابر خاکسپاری مردگان خود در مقبره‌ها، صحن و رواق‌ها به آستان پرداخت می‌کردند، این مبلغ بسته به محل دفن متفاوت بود، به عبارت دیگر تا سال ۱۳۵۳ مقبره‌ها و حریم آنها در اختیار مقبره دارها بود؛ و آنها با واگذاری آن به افراد دیگر کسب درآمد داشتند، از این رو آنها به همین منظور سنگ قبرهای جدیدی در صحن‌ها و ایوان‌ها زیرنام نشانه یا علامت مالکیت می‌گذاشتند؛ و با واگذاری آن به افراد متمول از یک‌سوم مبلغی که آستان در قبال سپردن قبر به آنها پرداخت می‌کرد برخوردار می‌شدند، درآمد حاصله از حق‌الدفن خیلی زیاد بود، مخصوصاً برای مقبره داران قدیمی که قبرهای زیادی داشتند، از این رو آنها برای کسب درآمد بیشتر دنبال متقاضیان توانمند بودند.

قبرهای دیگر در صحن‌ها نیز به بازماندگان متوفیان تعلق داشت؛ و معمولاً بعد از گذشت قرن شرعی، با پرداخت حق‌الدفن زیرنام اهدائی، برای بازسازی یا تعمیر یکی از قسمت‌های حرم و ستاندن رضایت‌نامه از بازماندگان دیگر، یکی از اعضای خانواده در قبر موروثی خاک می‌شد. همان‌طور که اشاره شد مبلغ حق‌الدفن زیاد بود؛ و بیشتر بعد از کم کردن حق التولیه یا عشر، بین اداره تشریفات آستان، مقبره داران و دفن‌کنندگان تقسیم می‌شد.

مجله پژوهش

فصلنامه تخصصی کتب‌شناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
بهار ۱۴۰۱

حقوق مقبره داران: مبالغ حاصل از موقوفات مقبره‌ها یا مبلغ ثابتی که بر اساس قرارداد و متولیان به مقبره داران پرداخت می‌کردند را حقوق یا حق الزحمه مقبره دار می‌گفتند. مبلغ این درآمد بسته به این‌که مقبره برای چه کسی است متغیر بود، معمولاً حقوق مقبره دارانی چون مقبره‌های شاهان و بزرگان سیاسی توانمند، یا مقبره‌های که موقوفه خاص برای هزینه در محل مقبره داشتند، بیشتر از مقبره‌ها عادی بود.

اجاره دادن اثاثیه مقبره: یعنی واگذاری مقبره برای استراحت یا بیتوته در طول روز یا اجاره وسایل مقبره به‌خصوص فرش‌های آن به زوار شهرستانی، درگذشته برای مقبره داران درآمد حاصله از اجاره درآمد خوبی به حساب می‌آمد، به طوری‌که مقدار آن با حقوق روزانه آنها مساوی بود، به‌عنوان نمونه حقوق روزانه یک مقبره دار از اداره مقبره سه تومان و از اجاره لوازم آن دو و نیم تومان بود.

زیارت نیابتی: درگذشته، زیارت روزانه ضریح حضرت معصومه علیها السلام یا قرائت زیارت‌نامه حضرت معصومه علیها السلام به نیابت از افراد متمول، به ویژه خاندان‌های دولتی و زمین‌دار را زیارت نیابتی می‌گفتند، درگذشته این گونه زیارت، به‌خاطر اعتقادات مذهبی مردم و دوری مسافت و عدم دسترسی زود هنگام به حرم مطهر بسیار رایج بود؛ و یکی از درآمدهای خدمتگزاران و مقبره داران به شمار می‌آمد.

انعام: بخشش نقدی را گویند که از جانب شخص بزرگ به شخص کوچک داده می‌شود، این رسم قدیمی در آستان مقدس رایج بود؛ و بیشتر از طرف تولیت آستان مقدس، علمای نامدار، افراد متمول و زوار به خدمتگزاران، فراش‌ها و عوامل اجرایی مقبره‌ها پرداخت می‌شد، به غیر از این گاهی به مناسبت برگزاری مراسم مذهبی و ملی، مبلغی تحت عنوان عطیه از طرف علماء و رجال سیاسی برای تقسیم به حسابداری واگذار می‌گردید، حسابداری نیز برحسب موقعیت افراد، مبالغ را بین آنها تقسیم می‌کرد.

خدمات به قبرها مردم عادی در صحن: پیش از این اشاره گردید که علاوه بر مقبره‌ها و رواق‌ها در محوطه صحنین، تعداد زیادی قبر وجود داشت، درگذشته یکی از کارهای مرسوم در حرم مطهر، واگذاری قبرهای صحنین از طرف بازماندگان شهرستانی به خدمتگزاران و مقبره‌داران برای جلوگیری از تصرف و تخریب بود، علاوه بر این مقبره داران وظیفه داشتند، علاوه بر فاتحه

مقبره داران

بزرسی و تحلیل تشکیلات اداری مقبره‌داران
حرم حضرت معصومه علیها السلام

خوانی، غروب‌ها به منظور نشستن زایرین و به‌عنوان کار نیک و عمل ثواب در کنار قبرهای واگذار شده فرش پهن نمایند، یا اینکه علاوه بر فرش، چراغ روشن بر روی قبر بگذارند.

جایگاه اجتماعی مقبره داران در دوره قاجاریه و پهلوی

اگرچه با اجرای سیاست تجدد خواهی آمرانه پهلوی اول، اقدامات زیادی در زمینه توسعه اقتصادی، اجتماعی چون احداث کارخانه، معدن، مرکز درمانی، آموزشی انجام گرفت، اما به خاطر تداوم حاکمیت قشر بندی اجتماعی چون فقیر، غنی، برده، برده دار، رعیت، ارباب، تغییر چشمگیری در وضعیت توده مردم به وجود نیامد، به عبارت دیگر در این دوره مانند دوره قاجاریه، عده‌ای خاص چون، شاهزادگان، حاکمان، خان‌ها و خاندان‌های قدیمی مانند متولی‌باشی، مالک بسیاری از اراضی کشاورزی و تجارت بوده، و همچنان مردم عادی به عنوان کارگر روز مزد مشغول به کار بودند.

بنابر این عوامل اجرای آرامگاه‌ها شامل مقبره دار، متصدی و فراش با توجه به برخورداری از مزایای اجتماعی چون، قدرت مالی، نفوذ و احترام اجتماعی، موقعیت ممتازی و معاش مناسبی نسبت به بقیه طبقات فرودست جامعه قم داشتند.

به ویژه آنکه عده‌ای از آنها مانند خاندان ذوالشرافتین، مقبره دار آرامگاه قوام و وثوق السلطنه، سادات سرکشیک مقبره دار آرامگاه اعتصامی و معتمد الاشراف کردستانی، حاج حسن معتمد مقبره دار آرامگاه مستوفی الممالک و سعدالسلطنه، از خدمتگزاران موروثی بودند؛ و در کنار مقبره داری شغل دیگری در حرم مطهر چون شماعی، حافظی، سرکشیکی و غیره داشتند و از درآمد سالانه موقوفات آستان استفاده می‌کردند، علاوه بر این، آن‌ها به خاطر سابقه طولانی خدمتگزاری در آستان مقدس، موقوفات زراعی و تجاری آستان را در اختیار داشتند، به گونه‌ای که بسیاری از آنها جزو زمینداران و تاجران قم به حساب می‌آمدند. بقیه مقبره داران نیز نسبت به بقیه طبقات اجتماعی شهر، اوضاع مناسبی داشتند، بسیاری از آنها با متولیان آرامگاه‌ها، سیاستمداران، زمینداران ارتباط داشتند؛ و از درآمد موقوفات و تیول آرامگاه‌ها مانند درآمد ۳۰۰ تومانی قریه بیدهند برای آرامگاه فتحعلی شاه قاجار، یا درآمد ۶۴۰ تومان روستای وشنوه قم به عنوان تیول آرامگاه مهدعلیا، و یا از حقوق اداره فرهنگ قم تحت عنوان حفاظت از آثار باستانی بهره‌مند بودند.

به طور کلی در دوره مقبره داران پایگاه اجتماعی مهمی داشتند، به طوری که بعضی از شاهزادگان چون محمد هادی میرزا پسر پنجاه و دوم فتحعلی شاه، و شاهزاده اکبر و اصغر میرزا قهرمان میرزا به مقبره داری اشتغال داشتند، حتی در نظام اجتماعی قم، مقبره داری به حدی مهم بود که بعضی از آنها چون حسین خان از خاندان علی محمدی، متصدی مقبره محمد شاه، از یک فرد عادی به مباشر املاک آستان در روستای کرمجگان ارتقاع پیدا کرد. اما در دوره پهلوی دوم، اوضاع مقبره داران به دلایل زیر تغییر کرد، به طوری که در دهه ۵۰ همه آنها برکنار شدند و اداره آرامگاه‌ها در اختیار آستان قرار گرفت.

الف) در این دوره به دلیل تأثیر ساختار اقتصاد متکی بر نفت، افراد زیادی با حقوق و مزایای مناسب در کارخانه‌ها، اداره‌ها، مراکز آموزشی و درمانی، حمل و نقل با استفاده از اتومبیل‌های عمومی و شخصی و غیره مشغول به کار شدند، به عبارت دیگر با ایجاد کارخانه‌ها و اداره‌های دولتی فرصت و تحرک شغلی جدید در شهر قم ایجاد شد و با توجه به امتیازات مشاغل جدید شامل درآمد، ساعت کاری مشخص، بیمه و بازنشستگی گرایش به مشاغل سنتی از جمله مقبره داری جذابیت خود را از دست داد.

ب) در این دوره بسیاری از متولیان اصلی آرامگاه فوت کردند و املاک آنها بین بازماندگان تقسیم شد، با با اجرای قانون اصلاحات ارضی در ابتدای دهه ۴۰ زمینداران بزرگ یا تولید بسیاری از آرامگاه‌های حرم مطهر قدرت مالی، اجتماعی خود را از دست دادند و دیگر نتوانستند مانند گذشته هزینه‌های آرامگاه‌ها، شامل حقوق مقبره داران و هزینه تعمیرات را پرداخت نمایند.

ج) همچنین در این زمان یعنی دهه ۵۰ با سنگ فرش شدن صحنین حرم مطهر، یکی از منابع تأمین درآمد مقبره داران یعنی دفن اموات قطع شد، از طرفی با انتخاب محمد مهران و عبدالوهاب اقبال به عنوان تولیدهای انتصابی و دگرگونی تشکیلات اداری آستان مقدس، مقبره داران به عنوان افراد خارج از تشکیلات به حاشیه رانده شدند، تا جایی که بعد از این اتفاق، پایگاه اجتماعی مقبره داران به شدت متزلزل شد و دیگر کسی برای تداوم آن اقدامی نکرد.

مقبره داران

بررسی و تحلیل تشکیلات اداری مقبره داران
حرم حضرت معصومه

نتیجه گیری

آرامگاه‌های خانوادگی حرم مطهر با وجود پیروی از ساختار معماری و آیین‌نامه‌های انضباطی از نظر تشکیلات مالی - اداری خودمختاری داشتند، به گونه‌ای که درآمد مقبره داران در حرم منحصر به موقوفات، متولیان آرامگاه‌ها و هزینه خاک سپاری در آرامگاه‌ها و ایوان‌ها بود.

افزون بر این اسناد نشان می‌دهد به خاطر خودمختاری، بعضی از مقبره داران برخلاف شئون آستان عمل می‌کردند، تاجایی که به دلیل درگیری مقبره داران با بازماندگان، زیاده ستانی و گم شدن اثاثیه آرامگاه‌ها، مشکلات زیادی برای آستان فراهم می‌آوردند، از این رو آستان برای رفع دشواری، تلاش داشت با تنظیم آیین‌نامه و اخراج مقبره داران کنترل آرامگاه‌ها را در اختیار بگیرد، کاری که با تغییر تولید موروثی و انتصاب تولیدهای انتصابی در دهه ۴۰ خورشیدی محقق گردید.

همچنین اسناد نشان می‌دهد که شغل مقبره داری به خاطر بافت اجتماعی و اقتصادی حاکم بر جامعه قم در دوره پهلوی اول، دارای پایگاه اجتماعی مناسبی داشت، طوری که بسیاری از مقبره داران از توانگران اقتصادی شهر قم به حساب می‌آمدند، اما در دوره پهلوی دوم وضعیت مقبره داران به دلایل گوناگون چون فوت متولیان آرامگاه‌ها به عنوان حامیان اصلی مقبره داران، اصلاحات ارضی و تقسیم املاک و رونق بازار کار در شهر قم دگرگون و به تدریج به فراموشی سپرده شد.

منابع

- انوری، حسن (۱۳۸۵)، فرهنگ روز سخن، تهران، سخن
- آلمانی، هانری رنه (۱۳۷۸)، خراسان تا بختیاری، ترجمه غلامرضا سمیعی، جلد ۲، تهران، نشر طاووس.
- برقعی، علی اکبر (۱۳۱۷)، راهنمای قم، قم، مهر استوار.
- پادشاه، محمد (۱۳۶۲)، فرهنگ جامع فارسی (آندراج)، چاپ دوم، تهران، خیام.
- پادشاه، محمد (۱۳۶۳)، فرهنگ جامع فارسی، جلد ۴، تهران، خیام.

پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران، خوارزمی.
جمراسی، احمد، (۱۳۹۳)، پیشینه مردم‌شناسی قم، قم، نورمطاف.
دوسرسی، کنت (۱۳۶۲)، ایران در سال ۱۸۳۹-۱۸۴۰، ترجمه احسان اشراقی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

روستایی، محسن، احمدیان رهبری، حسین (۱۳۹۶)، کتابچه سیاقیه جمع و خرج آستان مقدس، قم، زائر.

عمید، حسن (۱۳۸۹)، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات اشجع.
قاضی‌ها، فاطمه (۱۳۸۱) سفرنامه‌های ناصرالدین‌شاه به قم (سفر ششم)، به کوشش فاطمه قاضی‌ها، تهران، سازمان اسناد ملی ایران.

قمی، حسن بن محمد بن حسن (۱۳۸۴)، تاریخ قم، قم، زائر،
قمی، حسین بن محمدحسن (۱۳۹۱)، تحفة الفاطمین فی ذکر احوال قم و القمیین، تحقیق محمدحسین درایتی، جلد دوم، قم، انتشارات آیت‌الله مرعشی نجفی.
مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴)، بحار الانوار، جلد ۵۷، بیروت، مؤسسه الوفاء.
مدرسی طباطبایی، سید حسین، (۱۳۴۹) تربت پاکان قم، ج ۲، مهر استوار.
مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی (مامف) ۱۱/۳۰۱۰۸۸، ۳۰۰۸۴۰/۱۱، ۳۰۰۱۱۵/۱۱، ۳۰۰۲۸۹/۱۱، ۱۱/۰۱۱۸۸، ۳۰۰۴۷۵/۱۱، ۳۰۰۷۷۲/۱۱، ۳۰۰۷۷۵/۱۱، ۰۰۷۹۰/۱۱، ۳۰۰۸۰۲/۱۱، ۳۰۰۸۲۹/۱۱، ۳۰۰۸۳۴/۱۱، ۳۰۰۸۴/۱۱، ۳۰۰۹۵۶/۱۱، ۳۰۰۹۵۶/۱۱، ۱۱/۳۰۰۸۲۱، ۱۱/۲۱۸۸۶، ۱۱/۳۰۰۷۷۸، ۷۹۷۴/۱۱، ۵۷۵/۱۱، ۰۰۹۵۷/۱۱، ۹۰۰۱۳۳/۱۱.

پیوست نمونه اسناد بازخوانی شده

سند شماره (۱) (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۵: ۲۰۰)

فرمان شاه طهماسب صفوی به تولیت جهت انتخاب قاری برای مقبره خواهرش در سال ۹۷۲ هجری قمری؛

فرمان همایون شد. آن که چون شش نفر حافظ سرکار آستان مطهره سنی فاطمه علیها و علی آبائهما الصلاة والسلام، قبل از این مقرر شد که در سر قبر همشیره مرحومه مغفوره‌ام

سلطانم به تلاوت کلام (ملک علام جل جلاله) اشتغال نمایند؛ بنابراین، شش نفر حافظ مذکوره به موجب ضمن در سر قبر همشیره مرحومه به تلاوت اشتغال نمایند و اگر از ایشان کسی ترک خدمت نماید، سیادت و نقابت دستگاه امیر سلطان احمد، متولی آستان مقدسه منوره دیگری را به جای او تعیین نماید و حفاظ سرکار آستان منوره را دخل ندهد و به حکم نقیض این معنی مستند نگردد. در این باب غدغن دانند - تحریراً فی عشر اول جمادی الثانی سیچقان نیل اثنی و سبعین و تسعمانه

(حاشیه) مقرر است که آنچه حسب الحکم جهان مطاع در وجه وظیفه جماعت مزبوره مقرر شده، بر وجهی که موافق شرع شریف باشد، بدیشان رسانند و اگر متولی عوض ایشان به وجه شرع کسی تعیین کند، به وقوف مدرس آنجا کند.

سند شماره ۲) (مامف، ۳۰۰۹۵۶/۱۱)

فرمان مظفرالدین شاه برای انتصاب آقا عبدالله پسر میرزا آقا جهت مقبره داری آرامگاه محمد مهدی خان اعتضاد الدوله در سال ۱۳۲۲ هجری قمری.

مهر چاپی با نقش شیر و خورشید و دو تاج کوچک و بزرگ

طغراء: السلطان بن سلطان بن سلطان مظفرالدین شاه قاجار

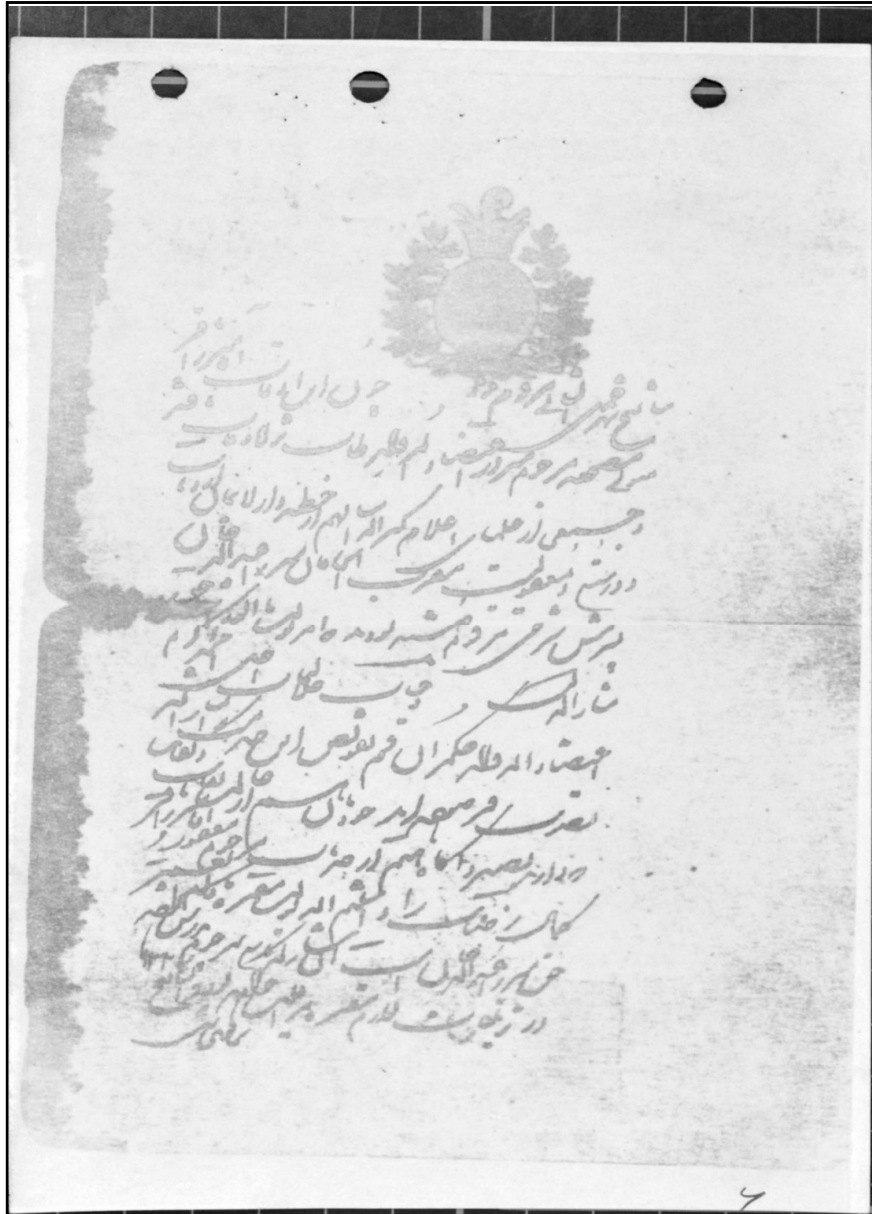
به تاریخ شهر جمادی الثانی مرقوم فرمودیم، چون در این اوقات آقامیرزا فرزند باقر متولی مضجع مرحوم مبرور اعتضاد الدوله طاب ثراه وفات یافته و جمعی از علمای اسلام از خطه دارالایمان از روی دوستی و مقبولیت مقرب الخاقان میرزا عبدالله خان پسرش شرحی مرقوم فرموده بودند امر تولیت مادام العمر حق مشارالیه است و جناب جلالت مآب اجل امجد اکرم اعتضاد الدوله حکمران قم، تفویض این خدمت را به مشارالیه تصدیق فرمایند، خودمان هم از عالی جناب تقاضا دارند بصیر و آگاه و صمیم از خدمات مرحوم مغفور آقامیرزا باقر کمال رضایت را داشتیم، لذا تولیت مقبره مادام العمر حق میرزا عبدالله خان است.

ان شاء الله کلاس بمرحوم مدرس الفقه، ترتیبات لازم ... مقبره خواهد بود به تاریخ ربیع الثانی تخای نیل ۱۳۲۲

میرزا شریف

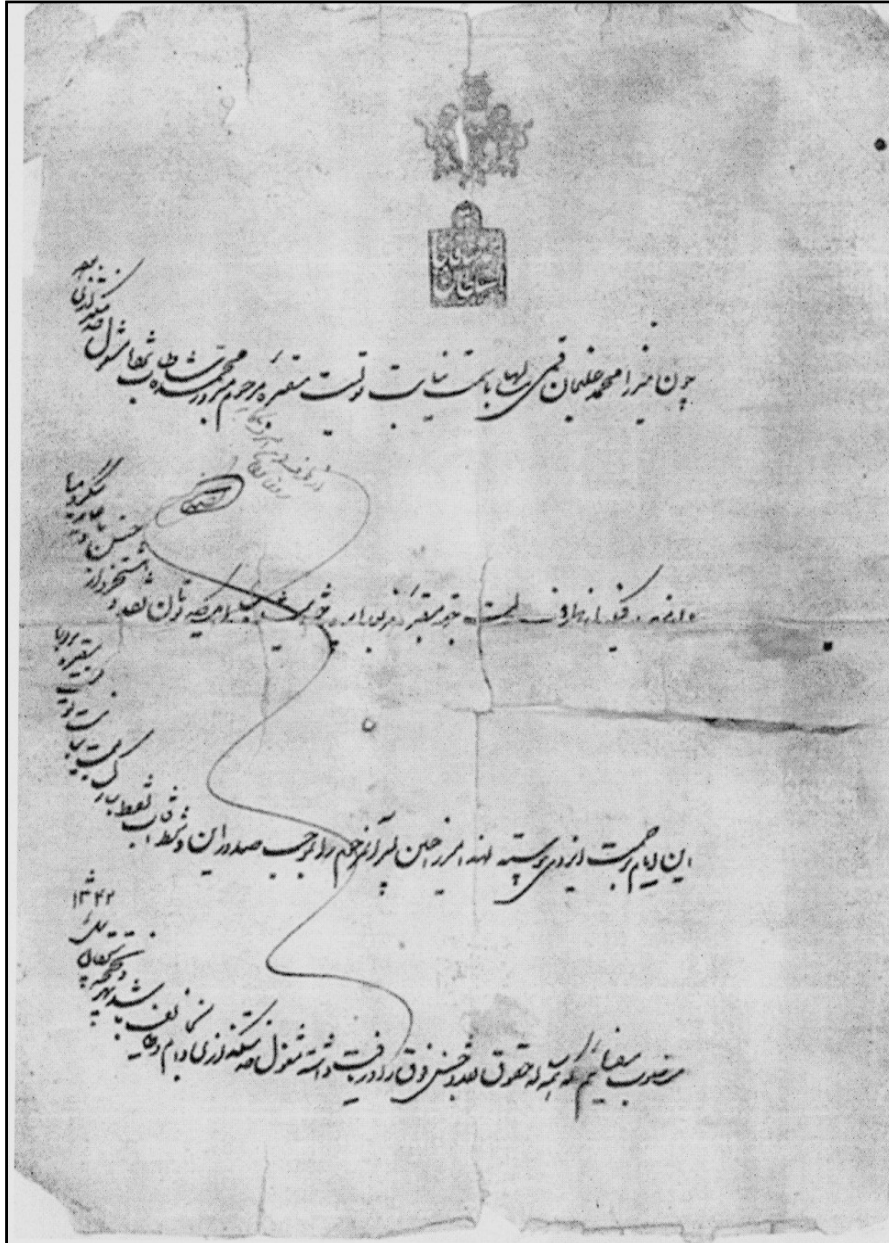
فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
بهار ۱۴۰۱

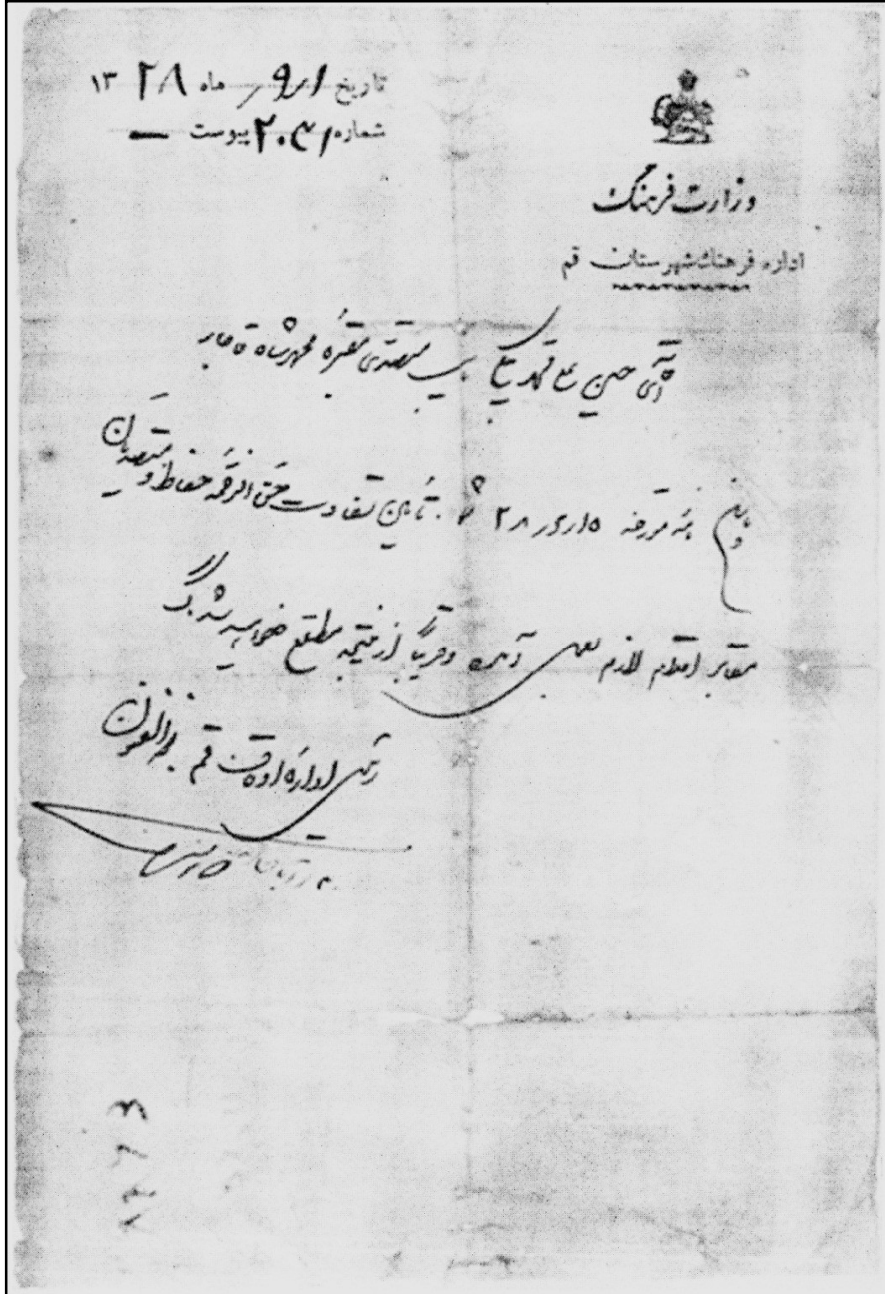
سند شماره ۲) فرمان مقبره‌داری، آرامگاه محمد مهدی خان اعتضادالدوله
 حاکم قم در دوره ناصرالدین شاه از طرف مظفرالدین شاه به آقا عبدالله پسر
 میرزا آقا درسال ۱۳۲۲ هجری قمری (ماصف، ۱۱/۳۰۰۹۵۶).

سند شماره ۳) فرمان احمد شاه قاجار برای واگذاری نیابت (متصدی) مقبره محمدشاه قاجار از به حسین خان فرزند محمد علی خان سال ۱۳۴۲ق (جمراسی، ۱۳۹۳: ۲۰۰)

سند شماره ۴) حکم مقبره داری حسین علی محمد بیگی از طرف اداره فرهنگ شهرستان قم مورخه ۱۵ / ۶ / ۱۳۲۸. (جمراسی، ۱۳۹۳: ۷۸)

شماره ۳۱

تاریخ ۱۳۲۰ / ۱ / ماه

آلات ناقله

گیرنده پروانه *ارباب* *اشهر داری قم*

مدرك *حزق* *ترقی* *شعبه متوفیات*

پروانه تکفن اموات محموله از خارج

اداره شهر داری اجازه میدهد مرحوم *خانم* *فرزنده* *شهرت* *قهار* است *رشد* *مهرمان* *عصک* *گلور* *تهران* وفات یافته با امانت بوده وضعت غسل و کفن و بچیدن آن طبق مقررات ممل آید، در مزارستان *صحیح* *مطهر* دفن شود.

متصدی مسئول متوفیات

پروانه تکفن

سند شماره ۵) پروانه دفن خانم رخشنده اعتصامی (۱۳۲۰-۱۳۸۵) متخلص به پروین فرزند اعتصام الملک

مهر شایسته

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
بهار ۱۳۹۱

تاریخ نام بیمار

بیمارستان
درمانگاه

گواهی پزشکی

که در لیژه لجنه نوزادان فوت نموده در روز پنجشنبه

تصادف با بابین و سنگینی کفن در تاریخ ۵-۱۵۱۲۶

فوت کرده و کفن در قبرستان واقع در منطقه کهنه کوه انجام شده است.

۵-۱۵۱۲۶

با زیر سر صوب علی سرگردی

گزارش کرده و نیاز به کفن و دفن

از پسران است با زیر سر صوب علی سرگردی

۳۴ روزه

میراث

پژوهی و تحلیل تشکیلات اداری مقبره داران
حرم حضرت معصومه

شکل شماره ۱- عکس گورستان قدیمی قم به نام گورستان کهنه که توسط عکاس روسی در سال گرفته شد

شکل شماره ۲- تصویر شاه نشین مقبره فتحعلی شاه قاجار در صحن حضرت امام هادی علیه السلام (عتیق) حرم حضرت معصومه (س)

